

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРИОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

В.М.Орлик*

МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ ПОДАТКОВОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

Стаття присвячена проблемам методології дослідження податкової політики російського царату в українських губерніях у дореформений період.

Останнім часом помітно зріс інтерес науковців до проблем вітчизняної економічної історії. Серед складного комплексу питань, що стосуються дореформеного періоду історії України, більша частина якої на той час перебувала у складі Російської імперії, особливе місце належить проблемам, пов'язаним із фіскальною політикою уряду в українських губерніях, взаємовідносинам у царині державних доходів між різними верствами населення та центральною і місцевою владою. Податкова політика Російської імперії, особливо в період визрівання капіталізму, коли для влади стало зрозумілим, що без кардинального реформування податкової системи неможливо забезпечувати ефективну діяльність державного механізму, має стати об'єктом серйозних наукових пошуків. Перші кроки щодо реформування податкових відносин зробили діячі дореформеного періоду. Важливою віхою вітчизняної економічної історії стала гільдійська реформа Є.Канкріна, коли представники торгівельно-промислових кіл мали платити за право на зайняття тим чи іншим видом підприємницької діяльності, купуючи для цього спеціальні патенти. Важливим є досвід реформування П.Кисельовим оподаткування сільськогосподарської діяльності, коли сума податку встановлювалася з урахуванням доходності землі.

Одним із важливих напрямків наукових пошуків є історія податкової політики в Україні. Ще наприкінці ХІХ ст. академік Російської імператорської академії наук І.Янжул указував на особливе значення історичних досліджень для формування науково обґрунтованої фінансової політики («Серед допоміжних наук, з яких може мати користь наука про фінанси, виводячи свої загальні положення, перше місце ми маємо відвести історії загалом і історії фінансів зокрема. ... Ще більше значення для того, аби вивести загальне положення щодо найліпшого способу одержання державних прибутків, щоби збудувати фінансову науку на міцних підвалинах має історичне вивчення позитивного законодавства різних часів і в різних країнах. ... Порівняння історичних фактів ... дає нам можливість раціонально оцінити правильність і доцільність того чи іншого фінансового заходу, того чи іншого джерела державних доходів»¹).

Отже, з одного боку, начебто розуміється необхідність дослідження історії податкової політики в Україні, проте, з іншого, виникає риторичне запитання, подібне до сформульованого майже 100 років тому російським ученим Й.Кулішером щодо економічної історії Росії: «Чи наступив уже час для того, аби писати економічну історію Росії? Цим питанням неодмінно перейматимуться багато хто...»².

Не менш складною є на сьогодні проблема дослідження проблем історії фінансової політики Російської імперії та її складових, особливо в тих губерніях на національних окраїнах імперії – Україна, Білорусія, Латвія, Литва та Естонія. Складність вивчення історії податкової політики полягає як у методологічних проблемах, з якими стикається дослідник, так і в рівні їх наукової роз-

* Орлик Василь Михайлович – канд. іст. наук, доцент, докторант кафедри методики і методології викладання історії Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Г.Сковороди.

робки. Спробуємо хоча б у першому наближенні розглянути основні методологічні парадигми дослідження історії урядової податкової політики в українських губерніях у першій половині XIX ст.

Багаторічна праця над збиранням і систематизацією різнопланових джерел із питань фінансової політики в дореформеній період як в українських губерніях, так і в Російській імперії у цілому відкрила майже повну відсутність спеціальних досліджень, що поставило перед нами цілий комплекс проблем методологічного характеру. Необхідно було детально вивчити всі інститути російської фінансової системи, їх взаємозв'язок і т.д., адже нехтування цим могло призвести до серйозних помилок і поставити під сумнів результати наукових пошуків. Саме цим грішать праці, в яких визначено занадто обширний предмет дослідження, а ґрунтовні розробки складових цієї проблеми попередниками відсутні, тому за лаштунками гучних назв нерідко криються «ляпи», як, наприклад, у монографії Санкт-Петербурзької дослідниці К.Правилової «Финансы империи: Деньги и власть в политике России на национальных окраинах, 1801–1917», яка, аналізуючи місцевий фінансовий апарат, створений унаслідок губернської реформи 1785 р., указує, що «повітові казначейства під орудою губернського казначея займалися збором усіх загальнодержавних повинностей»³, а вони, як відомо, ніколи не мали функцій збору податей. У цій праці є й ряд інших недоречностей.

Історія податкової політики, як і всієї фінансової, лежить у площині перетину інтересів трьох наук – власне історії, права й економіки. Такий міждисциплінарний підхід вимагає використання їхнього науково-методичного інструментарію, зокрема, крім традиційних історичних методів (синхронного, діахронного, порівняльно-історичного, ретроспективного, структурно-системного, статистичного)⁴ як мінімум необхідне застосування формально-юридичного й методу економічного аналізу. Це передбачає вироблення вміння користуватися юридичними термінами й конструкціями та дає змогу використовувати законодавчу базу як чітко окреслену площину дослідження. Адже правові норми, відображені в тогочасному законодавстві, були, зрештою, «або наказом робити щось, чи не робити чогось, чи й зовсім нічого не робити, або частиною такого наказу (як, наприклад, правове визначення), або описом обставин, за яких дозволяється певна індивідуальна чи загальна поведінка, і, зрештою, описом самої цієї поведінки»⁵.

Застосування економічних методів дає можливість зрозуміти природу, механізми й наслідки економічних процесів у державі. Таким чином, для створення об'єктивної синтетичної картини податкової політики Російської імперії кінця XVIII – середини XIX ст. та винесення уроків із досвіду минулого дослідження повинно мати комплексний і міждисциплінарний характер, а його концептуальні засади повинні ґрунтуватися на синтезі методів традиційних наук – історії, правознавства та економіки. Проте при використанні цього підходу виникає інша методологічна проблема – співвідношення історичного, економічного та юридичного факту, розв'язати яку, на нашу думку, можливо як через звернення до галузевих наукових розробок досліджуваної епохи, так і шляхом взаємних консультацій представників цих наук (такий досвід успішно практикується багатьма вченими, наприклад, В.Шандрою⁶). Поєднання обох цих підходів, на наше переконання, є найбільш дієвим засобом дослідження проблем, які лежать у площині різних наук, у т.ч. й історії фінансової та податкової політики. Невраховання ж їх призводить до суттєвих методологічних помилок, притаманних деяким працям, трапляються навіть випадки, коли дослідники ототожнюють методи стягнення податків (примусові або добровільна сплата) з об'єктами оподаткування⁷, уживають термін «фінансовий бюджет»⁸ та ін.

Чи не найважливішою методологічною парадигмою проведення дослідження історії фінансової, у т.ч. й податкової політики в Україні, є чітке визначення її понятійно-категоріального апарату, адже цілком слушно вказує В.Берковський, що «окремі складні історичні факти не можуть дістати свого відображення в історичній термінології, оскільки таким чином вони спотворюють історичну реальність»⁹.

Аналогічна проблема і з економічною та юридичною термінологією. Зупинимося на ключових дефініціях порушеної проблеми: «фінанси», «фінансове господарство», «фінансова політика», «фінансова система», «фіск», «фіскальна політика», «податкова політика», «податкова система», «податкові органи», «податі», «акциз». Передусім необхідно провести розмежування між державними й приватними фінансами, між політикою у цій галузі держави й заходами суб'єктів господарської діяльності, адже об'єктом дослідження є політика Російської імперії у сфері оподаткування, котра була складовою фінансової політики цієї держави. Наприкінці XIX ст. російський учений В.Лебедев давав таке визначення фінансів, котрі ми сьогодні розуміємо як державні: «Усі засоби, які держава може мати на виконання своєї мети – чи будуть ці засоби полягати в особистих послугах громадян, чи в різних оречевлених матеріалах, капіталах, грошових зборах і т.ін. – усіх їх можна назвати фінансами»¹⁰. Під «фінансовим господарством» він розумів господарську діяльність держави, котра спрямовувалася на набуття матеріальних засобів¹¹. Сучасні ж фінансисти під «фінансовою політикою» розуміють систему «державних заходів, спрямованих на мобілізацію фінансових ресурсів, їх розподіл і використання державою для виконання її функцій»¹², а «фінансові ресурси» у сучасному розумінні – це лише «фонди грошових засобів, що формуються суб'єктами господарювання, державою та населенням і використовуються для розширеного виробництва, матеріального стимулювання працівників, задоволення соціальних потреб, як витрати на оборону й державне управління тощо»¹³. Як бачимо, існує суттєва різниця в розумінні сутності державних фінансів та політики держави в XIX ст. й сучасності. Це, насамперед, пов'язане з еволюціонуванням історичних типів держави, суспільства та соціально-економічних відносин, адже досліджуючи фінансову діяльність держав минулих часів, як цілком слушно зауважує В.Саксонов, «потрібно враховувати не тільки грошові, але й відносини, пов'язані зі здійсненням натуральних зборів та феодалних повинностей, а також їх використання державою»¹⁴.

Термін «фіск», як і в XIX ст., так і в сучасності ототожнюється із державною скарбницею¹⁵, а щодо «фіскальної політики» й «фіскальних заходів» держави, то певна відмінність в їх трактуванні все ж існує. Так, зокрема, за визначенням представника російської фінансової науки другої половини XIX ст. І.Тарасова, під ними розумілися «такі заходи фінансової адміністрації, які за мету мають лише примноження грошових коштів і інтерес казни»¹⁶. Більш вузьку позицію ми знаходимо й у працях сучасних зарубіжних економістів, коли «фіск» (*fiscalite*) ототожнюється тільки з оподаткуванням, і розуміється як сукупність «законів, правил і практичних прийомів, що стосуються збору податків»¹⁷.

Однак дехто із сучасних дослідників, особливо правознавців, трактує ці поняття значно ширше, уводячи в орбіту впливів фіскальної політики й видатки держави, розглядаючи фіскальну політику як основну й стрижневу частину фінансової політики¹⁸. На нашу думку, для розуміння процесів, які відбувалися у сфері державних фінансів кінця XVIII ст. – середини XIX ст. найбільш прийнятним є трактування І.Тарасова та його сучасників, адже до фіскальних заходів російської влади належали не лише податкові складові – існував інститут фіскальних монополій імперії, коли вона виступала як суб'єкт підприємницької діяльності. Так, зокрема, не можна забувати про монетарну складову фіскальної політики, адже вона також насамперед спрямовувалася на забезпечення

інтересів державної скарбниці. Таким чином, податкова політика Російської імперії виступає як складова загальної фінансової та фіскальної, спрямованої на забезпечення інтересів казни.

Досліджуючи проблеми історії російської податкової політики в дореформений період, необхідно зважати на те, що всі її складові як в українських губерніях, так і у цілому в імперії діяли не скоординовано, не синхронно, тобто не було єдиної системи державних заходів у фіскальній сфері. Адже податкова політика у сучасному розумінні є досить відмінною від тогочасної, яка полягала не лише у збиранні різноманітних податей і зборів, а також у справлянні значної частини феодалних повинностей, що інколи мали навіть характер прямого податку. Окрім цього, як справедливо підкреслює С.Троїцький, «здебільшого ми маємо справу не з податками в їх сучасному розумінні, а з податями»¹⁹. А щодо податкових органів, то у прямому розумінні цього терміна вони були взагалі відсутні, а функції зі збирання різноманітних податей, зборів та інших повинностей покладалися на цілий ряд інколи навіть не пов'язаних між собою структур, при цьому ці функції часто були не основними в їх діяльності. Тому говорити про податкові органи Російської імперії до появи інституту податних інспекторів 1885 р. є, як мінімум, некоректним. Доцільніше вживати дефініції «органи реалізації податкової політики» або вести мову про «податкові повноваження» тих чи інших урядових і самоврядних структур. Тільки з певними застереженнями можна вживати термін «податкові органи» стосовно митних органів.

Не менш складним є застосування терміна «акциз», під яким українські вчені сьогодні розуміють лише непрямі податки на «деякі групи високорентабельних та монопольних товарів або продукції»²⁰. Подібно визначає акциз і російська наука²¹. Зарубіжні вчені також вважають акцизом лише податок «на виробництво чи продаж певних товарів»²².

Проте у досліджуваній нами період ця дефініція мала більш широке визначення. По-перше, це дійсно був податок на шість груп високорентабельних і монопольних товарів, зокрема акцизи на сіль, цукрове виробництво, продаж алкоголю, тютюну, освітлювальних нафтових масел і запалювальних сірників; по-друге, акцизами були різноманітні збори не лише за торгівлю, але й за надання певних послуг чи отримання права на зайняття тим чи іншим видом підприємницької діяльності. Так, наприклад, установлений в українських губерніях відкуп на мита з алкоголю був своєрідним акцизом, хоча й не мав характеру прямого податку, адже, незважаючи на те, що він визначався з 1 відра виробленого й спожитого «хлібного вина», усе ж обчислювався, виходячи з кількості населення. Стягувався з «ревізських душ» із розрахунку, що одна «душа» споживає за рік відро горілки²³. Подібним був збір із лівобережного козацтва за право вільного винокуріння. Акциз, як особливий збір, котрий стягувався із власників та утримувачів місць роздрібної торгівлі алкоголем через видачу щорічного патенту, ціна якого коливалася від 0,6 руб. до 10 руб., установлювався на теренах України 1842 р. відповідно до «Положення про акциз у привілейованих губерніях» у місцевостях із вільним продажем спиртних напоїв. Щоправда, цей непрямий податок важко назвати акцизом, адже це був звичайний патентний збір за торгове свідоцтво на право роздрібного продажу спиртного.

Про акциз з алкоголю в українських губерніях Російської імперії у розумінні, близькому до сучасного, можна говорити лише з початку 1850-х рр., коли розроблене міністерством фінансів і височайше затверджене 23 листопада 1849 р. нове положення про акциз у привілейованих губерніях набувало чинності з 1 січня 1851 р.²⁴ Тоді замість винокурної податі й митного збору встановлювався акциз залежно від міцності напоїв. Так, наприклад, із відра хлібного вина міцністю 25–30° стягувалося 75 коп., а з відра спирту 90–100° – 1 руб. 20 коп.

Щодо інших зборів, котрі іменувалися акцизами, то необхідно зазначити, що, наприклад, згідно із серпневим 1805 р. «Положенням про впорядкування міських доходів і видатків у Києві» під акцизами розуміли збори з казенних та інших селян, які торгували їстівними припасами і фруктами, з утримувачів торговельних бань, із перевозу на Дніпрі, за місця, надані під забудову та ін.²⁵ У затвердженому Олександром I у серпні 1806 р. «Розпису київських міських доходів і видатків, утримання київської поліції, київського магістрату й словесного суду різних закладів» річний кошторис Києва встановлювався в обсязі 74 584 руб.²⁶, з яких надходження від місцевих акцизів становили 3845 руб., зокрема 1020 руб. за перевіз на Дніпрі, 1000 руб. за розведення мосту для судноплавства, 500 руб. за вивантаження на міський берег товарів і деревини, 250 руб. за викурювання смоли, 200 руб. за віддані на відкуп герберги (так до 1812 р. називалися постійні двори й трактири), 100 руб. за записи в міську обивательську книгу, 250 руб. за право міщанського промислу з іногородніх, 525 руб. із квитків, які видавалися візникам по 2 руб. кожен²⁷. Існування саме такої групи акцизів, нехарактерної для сьогодення, необхідно враховувати при дослідженні історії податкової політики в Україні, адже вони були реаліями дореформених місцевих фінансів тієї частини Російської імперії, котра була приєднана внаслідок трьох поділів Польщі й де зберігалися пережитки середньовічного міського права, в якому під акцизом розумівся у т.ч. й «міський податок від обороту у вигляді відсотка вартості товарів, проданих на ринку»²⁸.

Аналізуючи різні напрямки внутрішньої політики держави, зокрема й податкову, необхідно враховувати цілий ряд аспектів. Перш за все слід пам'ятати, що акторами (від лат. *actor* – діяч; суб'єкт політики) податкової політики дореформеної Російської імперії були не лише держава й платники податей, а й місцеві самоврядні структури, центральне місце в яких посідала громада.

Окрім цього, держава не виступає монолітним інститутом, адже податкову політику в досліджуваний період формував ряд суб'єктів: імператор, сенат, державна рада, комітет міністрів, окремі міністерства та ряд спеціальних комітетів. Так, наприклад, одним із вирішальних чинників, котрий вплинув на відставку державного секретаря М.Сперанського (автора відомого «Плану фінансів»), стала незгода багатьох державних діячів із його жорстким курсом у сфері податкової політики, зокрема посилення податкового тиску. Примітно, що його опонентами виступили як консервативні кола придворної аристократії, так і ліберально налаштовані сановники. Маніфестом перших стала «Записка про давню й нову Росію» М.Карамзіна, котрий указував, що збільшувати «державні доходи новими податками є спосіб вельми ненадійний і тимчасовий. Землероб, заводчик, фабрикант, обкладені новими податками, завжди підвищують ціни на свої продукти, необхідні для казни, і за кілька місяців оприявнюються в ній нові недоліки»²⁹. Не менш жорсткою щодо фіскальних заходів державного секретаря була й позиція прибічників поміркованих реформ. Так, зокрема, у записці В.Кочубея до Олександра I зазначалося, що «аж ніяк не можна очікувати, щоби самі лише податки вивели нас зі скрутного становища, в якому перебуваємо. Адже щороку їх треба буде збільшувати й уряд ніколи не вийде з цього зачарованого кола»³⁰.

Російський учений О.Міллер, розглядаючи мовну політику в імперії Романових, наголошує на необхідності визначення, а що ж, власне, було зроблене центральною владою³¹. Не менш важливою постановкою такої проблеми є для дослідження податкової політики, адже нерідко грошові зобов'язання (податі), встановлені на користь держави, розглядаються у кращому разі паралельно із панщиною та іншими повинностями, а то й зводяться воедино. Адже подушне як основна пряма подать дореформеної Російської імперії, за справедливим твердженням професора Новоросійського університету С.Іловайського, «в очах

його платників – селян – цілковито зливалася з іншими зборами (поземельний, земський, мирський), що їх вони платили»³².

Досить примітною у цьому плані є знайома багатьом сучасна ситуація, коли підприємці нарікають на надмірний податковий тиск держави, який інколи поглинає 80–90% зароблених коштів, при цьому відносячи до податків різноманітні хабарі представникам контролюючих органів і навіть «відкати» керівникам підприємств та установ різних форм власності за оплату наданих їм товарів чи послуг. Зловживання представників міських, а особливо через масову неписьменність населення сільських, виборних адміністрацій у зборі податей і повинностей у дореформеній імперії Романових давно вже стали «притчею во язицех», тому для об'єктивного висвітлення проблем оподаткування необхідно передусім вивчити законодавчі акти, котрі регулювали цю проблему, і порівняти з податковими зошитами, відомостями та іншими документами, що фіксували податкові зобов'язання та платежі населення.

Проте не завжди місцеві актори податкової політики займалися збільшенням фіскального тиску на населення. Так, зокрема, малоросійський генерал-губернатор князь Я.Лобанов-Ростовський, урахувавши значні затрати козацьких товариств Полтавської і Чернігівської губерній на формування полків для війни з Наполеоном, самовільно оголосив козацтву, хоча й від імені імператора, що вони звільнялися від сплати оброчної податі, накладеної на них іменним указом від 20 лютого 1812 р., унаслідок чого малоросійське козацтво не платило оброчної податі до 1820 р.³³

Досить складною проблемою методологічного характеру в дослідженні різних аспектів фінансової політики дореформеної Російської імперії є використання різноманітних статистичних даних як опублікованих, так і архівних, адже до реформи В.Татарінова 1862 р. держава не мала єдності кас, до державного розпису (бюджету) не входили всі доходні й видаткові статті, а відомства «не включали до кошторисів різноманітні збори, що до них надходили, ... поряд із загальними державними фінансами існували окремі фінанси установ, які збиралися й витрачалися без відома міністерства фінансів»³⁴. Діяльність державного контролю у цей період обмежувалася, як зазначав І.Бльох, лише «ревізією загальних звітів міністерських департаментів і головних управлінь, не проводячи перевірки всіх приватних рахунків і дійсних прибутково-видаткових книг. Ревізію у справжньому значенні слова держконтроль не проводив»³⁵. Окрім цього, населення виконувало значну кількість натуральних повинностей, які досить часто супроводжувалися грошовими витратами. А кошти, котрі збиралися під виглядом податей, інколи не були такими насправді, а лише наслідком зловживань місцевих клерків. За свідченням одного з чиновників Казанської кримінальної палати, «якійсь жалюгідний писарчук міг обкласти цілу волость ним же придуманим податком для якоїсь вигаданої турецької війни й безкарно справляти його роками»³⁶.

На проблемах достовірності дослідження географічного розподілу фінансів дореформеної Російської імперії як доходної, так і видаткової частин наголошував ще в кінці XIX ст. відомий учений, професор Київського університету св.Володимира М.Яснопольський, указуючи на відсутність опублікованих об'єктивних даних у період до 1868 р.³⁷ Відтак через неможливість визначення абсолютно точних цифр доходів і видатків імперії Романових у цей період дослідники не повинні багато уваги приділяти таким з'ясуванням; важливо інше – виявити тенденції та особливості формування доходної й видаткової частин державних розписів.

Ще однією важливою методологічною проблемою дослідження історії податкової політики є вивчення її регіональних особливостей, адже як цілком слушно вказує Я.Верменич: «Такий підхід дає ключ до пояснення специфіки економічного й соціокультурного розвитку регіонів України та вироблення відповідної геостратегії. Україна являє собою типову рубіжну державу, у сучас-

них межах якої зійшлися «краї» трьох геополітичних, соціокультурних і гео-економічних просторів: західноєвропейського, східноєвропейського і середземноморського... Із рубіжністю України пов'язані три соціокультурні «плити», що нині ототожнюють із Західною, Східною та Південною Україною»³⁸. У досліджуваний період значні регіональні особливості мали Лівобережжя й Слобожанщина, що першими потрапили в орбіту інкорпораційних процесів Російської імперії. Південна Україна, яка традиційно належала до середземноморського соціокультурного й гео-економічного простору, хоча й раніше, ніж Правобережжя, увійшла до складу імперії, однак була чи не єдиним регіоном, який за кількістю фінансових пільг не мав аналогів у державі. І, нарешті, у так званих Південно-Західних губерніях (Київська, Волинська й Подільська), котрі у першій чверті XIX ст. зберігали деякі фіскальні й адміністративні інститути часів Речі Посполитої, «зіткнулися кілька протилежних за своїм напрямком процесів. Колонізаційні устремління російського уряду наштовхнулися на опір польських етнічних прошарків, які, зберігши за собою економічний вплив, не полишали надії на політичний реванш»³⁹.

Українські губернії у досліджуваний період входили до трьох генерал-губернаторств: Київського, Малоросійського та Новоросійського й Бессарабського, котрі в очах російських урядовців різнилися не лише ступенем інтеграції з імперським центром, а й мали досить різні перспективи соціально-економічного й політичного розвитку, що, як справедливо зазначає О.Міллер, породжує для дослідників «серйозні методологічні складності як у плані порівняльного аналізу, так і у визначенні ролі окремих територій у структурі імперії»⁴⁰. А «синхронічність аналізу, порівняльність результатів у регіональному розрізі»⁴¹, окрім чіткого визначення меж територій є неодмінним атрибутом науковості дослідження.

Отже, методологія сучасних досліджень повинна ґрунтуватися на сукупності принципів, методів і методологічних підходів, що можуть бути найбільш оптимальними для конкретного наукового дослідження при розв'язанні поставленої мети та дослідницьких завдань. Важко не погодитися із тезою члена-кореспондента НАН України О.Реєнта про те, що перехід частини сучасних досліджень «у стадію методологічної поліфонічності означає вихід на принципово новий рівень наукової технології»⁴². При дослідженні історії податкової політики необхідно відмовитися від визнання імперативною тільки матеріальної частини людського буття, адже фіскальні взаємовідносини між імперією та її підданими формувалася під впливом декількох домінуючих факторів. У податковій політиці Російської імперії яскравим прикладом цього є ставлення до євреїв, які були реально переобтяжені різноманітними податками й зборами, проте при прийнятті ними християнства отримували значні фінансові преференції від влади, яка у цьому разі відкидала будь-які фіскальні міркування.

¹ Янжул И.И. Основные начала финансовой науки: Учение о государственных доходах (Серия «Золотые страницы финансового права России». – Т.III). – Москва, 2002. – С.51.

² Кулишер И.М. История русского народного хозяйства. 2-е изд. – Челябинск, 2004. – С.V.

³ Правилова Е.А. Финансы империи: Деньги и власть в политике России на национальных окраинах, 1801–1917. – Москва, 2006. – С.35.

⁴ Артемчук Г.І., Курило В.М., Кочерган М.П. Методика організації науково-дослідної роботи. – К., 2000. – С.56.

⁵ Циппеліус Р. Юридична методологія / Переклад, адаптація, приклади з права України і список термінів Р.Корнута. – К., 2004. – С.10.

⁶ Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст. – К., 2005. – С.6.

⁷ Черемісін О.В. Діяльність органів міського громадського управління Херсона, Миколаєва, Одеси в 1875–1870 рр.: Дис. ... канд. іст. наук. – Херсонський державний університет, 2006. – С.120.

- ⁸ Там само. – С.113.
- ⁹ *Верковський В.* Основні тенденції дослідження історії економіки ранньомодерної Європи // Український історичний збірник. – 2006. – Вип.9. – С.347.
- ¹⁰ *Лебедев В.А.* Финансовое право: Учебник. – Москва, 2000. – С.36.
- ¹¹ Там же.
- ¹² *Фінансове право: Підручник / (Алісов Є.О., Воронова Л.К., Кадькаленко С.Т. та ін.); керівник авт. колективу і відп. ред. Л.К.Воронова. – Х., 1998. – С.26.*
- ¹³ *Василик О.Д., Павлюк К.В.* Державні фінанси України: Підручник. – К., 2002. – С.596.
- ¹⁴ *Саксонов В.В.* Організаційно-правове забезпечення фіскальної політики Російської імперії на території Південної України (остання третина XVIII ст.): Дис. ... канд. юр. наук. – Х., 2004. – С.31.
- ¹⁵ *Самойленко О.О., Нагребельний В.П.* Фіск // Юридична енциклопедія: У 6 т. / Ю.С.Шемшученко (гол. редкол.). – Т.6. – К., 2004. – С.285.
- ¹⁶ *Тарасов И.Т.* Очерк науки финансового права // Финансы и налоги: Очерки теории и практики (Серия «Золотые страницы финансового права России». – Т.IV). – Москва, 2004. – С.51.
- ¹⁷ *Бернар И., Колли Ж.-К.* Толковый экономический и финансовый словарь: французская, русская, английская, немецкая, испанская терминология: В 2 т. / Пер. с фр. – Т.I – Москва, 1997. – С.741.
- ¹⁸ *Барихин А.В.* Большой юридический энциклопедический словарь. – Москва, 2002. – С.675; *Саксонов В.В.* Указ. праця. – С.29.
- ¹⁹ *Троицкий С.М.* Финансовая политика русского абсолютизма в XVIII веке. – Москва, 1966. – С.4.
- ²⁰ *Воротина Н.В.* Акцизы // Юридична енциклопедія: У 6 т. – Т.I. – К., 1998. – С.89.
- ²¹ *Финансовое право: Учебник / Отв. ред. Н.И.Химичёва. – 2-е изд., перераб. и доп. – Москва, 1999. – С.238.*
- ²² *Бернар И., Колли Ж.-К.* Указ. соч. – С.15.
- ²³ *Терский Н.С.* Питейные сборы и акцизная система в России: Исторический очерк и настоящее положение. – Санкт-Петербург, 1890. – С.13.
- ²⁴ Положение об акцизе с хлебного вина и о питейном сборе с мест раздробительной продажи питей в губерниях: Виленской, Гродненской, Минской, Ковенской, Витебской, Могилёвской, Киевской, Подольской, Волынской, Черниговской, Полтавской, Харьковской, Екатеринославской, Таврической, Херсонской и в области Бессарабской. – Санкт-Петербург, 1849. – 51 с.
- ²⁵ Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф.533. – Оп.1. – Спр.890. – Арк.18–19.
- ²⁶ *Орлик В.М., Орлик С.В.* Акцизы в українських губерніях Російської імперії в дореформений період // Вісник податкової служби України. – 2007. – №45. – С.63.
- ²⁷ Там само.
- ²⁸ *Гошко Т.Д.* Нариси з історії магдебурзького права в Україні (XVI – початок XVII ст.). – Л., 2002. – С.204.
- ²⁹ *Карамзин Н.М.* Записка о древней и новой России в её политическом и гражданском отношениях. – Москва, 1991. – С.75.
- ³⁰ *Блиох И.С.* Финансы России XIX столетия. История – статистика. – Т.I. – Санкт-Петербург, 1882. – С.102.
- ³¹ *Миллер А.* Империя Романовых и национализм: Эссе по методологии исторического исследования. – Москва, 2006. – С.81.
- ³² *Иловайский С.И.* Учебник финансового права. – Одесса, 1899. – С.248.
- ³³ *Орлик В.М.* Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період / Відп. ред. член-кореспондент НАН України О.П.Реєнт. – Кіровоград, 2007. – С.276–280.
- ³⁴ *Коняев А.И.* Финансовый контроль в дореволюционной России (Очерки истории). – Москва, 1959. – С.67.
- ³⁵ *Блѣх И.* Устройство финансового управления и контроля в России в историческом их развитии. – Санкт-Петербург, 1895. – С.205–206.
- ³⁶ Цит. за: *Дружинин Н.М.* Государственные крестьяне и реформа П.Д.Киселёва. – Т.П. – Москва, 1958. – С.138.

³⁷ Яснопольский Н.П. О географическом распределении государственных доходов и расходов в России: Опыт финансово-статистического исследования. – Ч.1: О географическом распределении государственных доходов в России. – К., 1890. – С.25.

³⁸ Верменич Я.В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. – К., 2003. – С.51.

³⁹ Там само. – С.93.

⁴⁰ Миллер А. Указ. соч. – С.25.

⁴¹ Верменич Я.В. Указ. праця. – С.63.

⁴² Реєнт О.П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу // Укр. іст. журн. – 1999. – №3. – С.15.

The article is dedicated to the problem of the research methodology of the taxation policy under Russian tsarism in the Ukrainian provinces in pre-reformation period.